

розцвіті київського письменства пам'ять поворотної хвилі з-над моря була жива і сильна. З неї виросла теорія одного з редакторів нашого літопису про початковий осідок слов'ян на Дунаї і розселення звідти на півночі (цілком в протилежнім напрямі, ніж ішло се розселення в дійсності). Такі погляди, мабуть, були досить поширені в тодішнім київському світі (XI в.), і в них маємо міру сили і значення сього переселення, як вони відбивалися в київській свідомості кілька віків по тім переселенні.

Доба киево-галицько-волинська та її пізніші відгомони. Я означив той приблизний момент, коли північно-українське Подніпров'я почало підійматись швидко й раптово. Се більше-менше перша половина IX в.

Я вказав також ті головні явища (цілого їх комплексу не маю претензії відтворювати), які кинули новий фермент в тутешнє життя і викликали чи причинились до сього руху. Се були:

Переселення з Чорномор'я між тутешню людність елементів вище культурних, при звичаєних до більш організованих суспільних форм, при тім активних і ініціативних.

Упадок хозарської зверхності над сими північними землями, що хоч не забезпечувала, розуміється, повного спокою, але все-таки причинялась до певної рівноваги в відносинах, спеціально дбала про певний лад на східних торговельних шляхах і спокій від східного степу.

Приплив норманських, шведських головно, «варязьких» дружин, що одночасно з норманською експансією в західнім напрямі шукали здобичі і поля для своєї енергії на «Східнім шляху» (Austurvegr).

Я ширше спинивсь на першім з сих явищ, тому що воно досі не дооцінювалось. Натомість друге і особливо третє з них в науковій літературі часто переоцінювались.

Хозарську орду деякі історики пробували представити організаційною силою, яка організувала східноєвропейську торгівлю в межах своєї зверхності, дала взірці політичній організації і т. д. Ще частіше, йдучи за варязькою теорією старого київського літопису, варязьких вікінгів IX в. вважали фундаторами київської держави. Тим часом, полишаючи на боці питання авторитетності самої літописної традиції про варязькі початки київської династії, зостається фактом, що старе київське право, адміністрація, культура не виявляють скільки-небудь виразних і інтенсивних норманських впливів, неважаючи на колишні заходи норманістів все вивести з норманських взірців. Ще трудніше думати про якісь позитивні запозичення від хозар — орди дуже мало цивілізованої й слабо організованої, котрої куль-

турне значення для наших країв полягало в тім, що во́на на якийсь час припинила чи зменшила розбійницькі походи і спустошення, послуживши для них запорою в сфері свого безпосереднього впливу¹. На нашім Подніпрові такі впливи могли відчуватись дуже мало, і тут організаційні течії більше йшли з Чорномор'я. Вони приготували і розв'їй торговельних центрів, і военну організацію, і політичні формації пізнішої доби.

Передові групи «антського» розселення, що входили в інтереси чорноморської торгівлі й промислу, мусили від початку старатись використати свої зв'язки з земляками антського запілля — пізнішої Київщини, Сіверщини, Волині — в інтересах комунікації й обміну тамошньої сировини на предмети чорноморського торгу. Ті форми военной і громадської організації, котрі вони заставали готові і виробляли у себе, в стичностях з більш цивілізованим і організованим чорноморським світом, вони переносили в запілля самою вже організацією транспорту і торгівлі. Їх дружини, хоч би для самого ескортування торговельних караванів, мусили проходити по сухим і водяним дорогам сих північних країв. А попри те, без сумніву, практикувались і походи для здобичі, як в пізніших київських часах. І навзаєм, степовий добичницький промисел антських дружин притягав до себе ті дружинні, военні організації, котрі не переводились весь час в нашім колонізаційнім запіллі, так як існували ще на правітчині.

Тақ паралельно з чорноморським фронтом, тільки повільніше, в формах подібних, тільки менш рухливих і пластичних, організувались міські центри, торгівля і промисел, транспорт і комунікація в нашім запіллі. Хоч як розмірно невеликий і неглибокий, бо масове розселення він захоплював дуже мало, концентрувавсь на головніших торговельних шляхах, розвивався в невеликій торговельно-промисловій верстві (що заразом мусила бути, з природи річі, верствою военною), — сей рух все-таки творив все нові організаційні форми, причинявся до соціальної диференціації, формував провідні верстви, нові авторитети і власті.

Дві сторони в сім процесі мали особливу увагу:

формування міських центрів і в них торговельно-промислової верстви,

і поступи военной організації: военних дружин для охорони сеї торгівлі і промислу, для забезпечення торговельних караванів, торговищ і складів.

¹ Див. Історія, I, с. 396.

Сі дві сторони тісно переплітаються між собою, бо, як я вже сказав, обставини були того роду, що торговельники мусили zarazом бути і вояками, хоч би вже в інтересах охорони своєї торгівлі.

Свого часу я вказував на сліди давньої воєнної організації на Подніпров'ї, в Київщині спеціально, по моїй гадці, з часів передкняжих. Городський центр з прилеглою територією творив «тисячу», з воеводою або тисяцьким на чолі, що проводив воєнними силами цілої округи. Слабші сліди сотень і десятків як частин такої тисячної організації. Трудно сказати, наскільки вона встигла розвинутись, доки княжа власть і княжа дружина перейняли на себе воєнну і оборонну справу. Не вважаю потрібним вводити тут взагалі в сі темні питання¹; хочу тільки піднести, що зав'язки міського життя і воєнної організації мусили бути вже дані в хозарській добі, і маси чорноморського розселення, з своїми організаційними навичками, мандруючи на північ в ІХ—Х вв., тільки скріпляли й поглиблювали вже дану організаційну течію.

Варязькі дружини, які почали заходити на полудне приблизно коло того ж часу, дали їй дуже цінний воєнний матеріал, який особливо причинився, очевидно, для поширення київських впливів на півночі, так, як чорноморський елемент — для політичної експансії на полудні. Але послужив все-таки тільки матеріалом — дарма, що варязькі вікінги якийсь час позасідали всі вищі військові й політичні позиції, може, навіть перевели свого роду воєнну окупацію київської політичної системи. Місцевий український елемент, підсилений чорноморським переселенням, був настільки сильний, що ся варязька хвиля переплила над ним, ніскільки не опанувавши місцевого життя. Київ не став ні норманською колонією, як французька Нормандія або норманські князівства Італії, ні новгородською провінцією. Варязький елемент дуже багато зробив для будови київської держави — її сили поширення, підбою, панування, але держава стала київською, бо зачеркнені варязькими дружинами рамці київського поширення були заповнені місцевим елементом, вихованим на чорноморським ферменті.

Се інтересно виявилось при виборі культурного змісту — офіційної релігії й культури для нової держави. Для київських кругів «варязькою вірою» було католицизм; так воно зветься в пізніших церковних трактатах. Але київські бояре, се підчеркує Володимирова легенда, вибирають з можливих релігій не північну варязьку, а полудне-

---

¹ Див. Історія, I, с. 390—2.

ву, чорноморську — візантійську, по традиції старших зв'язків і зносин. Се було в часах великого поширення католицтва серед сусіднього, західного слов'янства, грандіозного розпросторення впливів Німецької імперії на схід Європи. Зв'язки з Заходом зістались в київських кругах широкі й сильні; спеціально династія і дружина їх цінила і пильнувала. Але в конкуренції вір і культур київські правлячі верстви віддали першинство не варязькій, а чорноморській — візантійській церкві й культурі.

Так нашвидку новому натискові Азії на східну Європу, що став розвиватися знову з упадком хозарської заправи, протиставлено велику політичну систему, київську державу, що мала боронити українського фронту силами всього східнослов'янського, всього східноєвропейського запілля. Було се ділом нової української буржуазії, що раптово виростала на чорноморських дріжжах протягом IX—X вв. Буводова була грандіозна, але слабо збудована. Її недостачі, почасти спричинені фатальними географічними й історичними умовами, почасти політичними помилками її будівничих, потім сильно помстились і на них і на інтересах української народності, котру дуже скоро фактичні хазяї великоруського запілля постаралися з ролі провідної перевести на ролю залежну, коли ослабла чорноморська база київської будови.

Одною з помилок київських керманів було се, що вони занадто захопилися своєю північною експансією, своїм київським імперіалізмом, навіяним варязькими дружинами, і не подбали про вчасне скріплення своїх полудневих позицій. Конкуренція з Новгородом, боротьба за дніпровобалтійську дорогу, заволоділа увагою провідних київських кругів, і за сими інтересами вони занедбали забезпечення полудневих доріг, зв'язків з чорноморськими, азовськими й дунайськими українськими колоніями, далеко важнішими для економічного і культурного розвитку українського Подніпров'я, ніж тріумфи над Новгородом, Полоцьком, Смоленськом. Доба Володимира і Ярослава, котра принесла сі тріумфи, зосталась в понятті київських боярських кругів епохою найвищого блиску і успіхів Києва. Та за сими блискучими, але мало есенціональними для київського життя успіхами занедбано, без сумніву, не одно, що можна було зробити навіть в даних обставинах на побороення степової навали, що руйнувала чорноморське розселення і насувала все ближче на Київ в X віці.

Кінець кінцем та економічна база, на котрій виростала сила і блиск Київщини (в розумінні середнього українського Подніпров'я) — панування над чорноморською комуні-

кацією, торгівлею, транзитом, протягом X—XI вв. змаліла до решти. Ті прибутки, які давала імперіалістична експансія на півночі, поволі повідходили від Києва і перейшли до своїх місцевих центрів — колишніх експозитур київського патріціату і боярства. І київська буржуазія, купецтво, боярство, династія, ерархія, почувши себе на міліні, почали перекочовувати туди, куди відпливав колишній «жир» — достатки і прибутки, за котрими вона гналась.

Київська культура, цивілізація святкувала великі триумфи, розтікаючись по великим просторам східної Європи, а потім і прилеглим азійським територіям. Розносили її київські руки. Але далі вона розвивалась і експлуатувалась на ґрунті уже не українським елементом, і взагалі тікала з його рук з сею експансією. Зоставляла його самого тільки з бідними фрагментами її, і кінець кінцем власне право українського народу до сеї культури було заперечено і його претензії до його власного діла були признані неоправданими і дикими! З загального культурно-історичного погляду київська культура зосталась одною з блискучих плям на понурім східноєвропейським краєвиді; з становища історичного розвою української нації — вона зіставила по собі гірке похмілля, від котрого ще й нині тріщать козацькі голови.

Все се виявилось тільки з часом. Поки що київський патріціат, що виробився з елементів родової старшини, заможніших елементів громадських, ватажків, купців і т. под. складників, як здавалось йому, дуже зручно й певно будував свій добробут, свої впливи і владу, використовуючи і напливовий чорноморський елемент, і той варязький потік, і дружинні організації, і саме трудне становище чорноморських торговищ під новим азійським натиском. Він тісно зв'язав свої економічні інтереси з військовою організацією, добичництвом з торгівлею, дружину з купецьким караваном. Зв'язався з княжою владою, коли вона виробилась з ватажківства, може, за посередництвом якогось перевороту, якоїсь узурпації, і княжа ґридниця заступила місце вояцького двору. Попробував утворити якийсь організований національний культ з елементів свійських, поганських і напливових, за Володимира Вел., але закинув сю трудну роботу і взяв загальнодержавним культом візантійську ортодоксію. Постарався, своєю опікою новій церкві та ерархії, поставити на службу тому політичному і соціальному ладові, котрий творив нову релігію і духовенство, науку й мистецтво, котрим духовенство орудувало. Так розвивається протягом кількох століть ся паралельна робота:

Формування владущої, аристократичної верстви, воен-

но-маєткової, з початку більш купецької, міської, пізніше — більш поміщицької.

Розвій релігії і культури, призначений на те, щоб санкціонувати і декорувати новий соціально-економічний лад, панування економічно ліпшої верстви («ліпші люди» — се тодішній термін для владущої класи), отього воєнного, купецького і поміщицького боярства.

Економічний упадок Подніпров'я, помітний уже з кінцем XI в., ще тяжчий століття пізніше, загострений політикою нового великоруського центра, обрахованою на знищення старих українських центрів, перериває сей процес. Боярство і інтелігенція — все, що було рухливішого в них, кидають Київ та його околицю і мандрують почасти на захід, до земель галицько-волинських, почасти на північ, до нових центрів великоруських. Київ як раптово і сильно був заблис, так тепер мізерно упадає, тратячи весь творчий елемент і сходячи на купу старих монастирів і церков, які затрачують всяку рацію існування. Те, що зосталося в краю, забивається в поліські кути, закопується назад в сільське господарство.

Традиції київського боярства, ерархії, княжих династій на українськім ґрунті продовжуються на Волині, ще більше — в Галичині, яка на два століття, від другої половини XII в. (часів Ярослава), стає найбільш багатою і блискучою частиною України. Тут, одначе, не виробилось центра, подібного старому Києву. Галич Ярослава, Романа і Данила не міг навіть в приближенні витримати конкуренції з Києвом Ярослава або Мономаха. Взагалі міське життя не стало тут таким нервом землі, як на Подніпров'ї. Його репрезентувало не місцеве боярство, не віче, навіть не княжа резиденція, не монастир, а боярський двір, свого роду феодальний замок, резиденція могутнього «держателя», набитий зброєю, окружений службою-дружиною¹. Може бути, що сим несконцентруванням культурного і суспільного життя пояснюється безконечно бідніша культурна, в тім і літературна, спадщина сеї галицької доби, хоч багато треба рахуватися і з іншими обставинами, які пересіяли тутешню спадщину; про них поговоримо нижче.

Ся бідність літературної традиції, бодай так, як вона до нас доховалась, не дає змоги оцінити культурної ролі тутешнього боярства — його позиції як промоторів чи консерваторів літературної і мистецької традиції Києва, і взагалі

¹ Короткий, але доволі проречистий літописний образок такого двора боярина Судислава під Галичем: «яко же вино, и овоща, и корму, и коний, и стръль — пристраньно видѣти» (так багато). Іпат., с. 506.

розмірів і характеру тутешнього культурного руху в останнім столітті перед польською окупацією. Там, де переривається оповідання Галицького літопису, в середніх роках XIII в., уриваються і наші відомості про внутрішнє життя сеї країни, як раз в найцікавішій часі. Скінчився «великий м'ятеж» боярський, країна зажила «в спокою і багатстві», «всяким обилємъ и славою преимуца», як її характеризують короткі звістки про часи Юрія Львовича (коло р. 1310)¹. Супроти повного економічного і політичного занепаду українського Подніпров'я, галицько-волинські краї в сім часі мусили зібрати все, що на українській землі зіставалось рухливішого, продуктивнішого і ініціативнішого в сфері культурній, мистецькій, літературній. Але ми позбавлені можності судити про тодішню продукцію.

В другій половині XIV стол. польська окупація, війни і конфіскації зломали боярську верству в Галичині і сильно знищили ерархію фактичним скасуванням галицької кафедри. На два століття Волинь з прилеглими частинами бужського та прип'ятського Полісся зісталася властиво одинокою країною, де лишились, на українській землі, безпосередні останки старої аристократії: князівських династій та боярських родів,— тої верстви, яка була меценаткою київської культури, церковного, взагалі духовного життя в XI—XII вв.

Той матеріал, який маємо з сеї доби — від половини XIV до половини XVI в., показує, що хоч об'єктивно беручися верства становила досить значну економічну величину, але внутрішньої сили в ній не було. Вона не жила, не розвивалась, а відмирала, не чуючи під собою ніякої соціальної бази, відсунена від політичних впливів, і виявляла все менше якої-небудь активності. В порівнянні з сею інертною лавою відмираючої породи маленька, бідна, міщанська і передміщанська українська громадка Львова XVI в. справді імпонує нам завдяки своїй активності, котру зміла виявити в самих несприятливих обставинах. Імпонувала, без сумніву, і тим аристократичним українським пережиткам, до опіки і помочі котрих зверталась, до національного почуття апелювала.

Такий був занепад княжо-боярської і патриціанської верстви, що своєю опікою виплекала була розцвіт церкви і церковної культури — писаної церковної літератури XI—XII вв. в тім числі, а тепер в одних сторонах розбіглась і розפורшилась — як в Східній Україні; в інших була передєяткована і знищена, як у краях польської окупації; а

¹ Історія України, III, с. 114.

тут, на Волині і Побужжі, задубіла в вимушеній бездіяльності. Користаючи з того, ворожа українській церкві і народності (поняття сі обопільно накривались в тодішнім житті) політика нового польсько-литовського окупаційного уряду розбивала форми церковного життя. Нищила аристократію і міщанські українські громади, позбавляючи їх прав самоврядування, не кажучи про все тяжчий процес економічного і соціального поневолення селянства, що хоч не мав в собі національної закраски, лягав на українські маси особливо тяжко.

Все се вело до ґрунтового занепаду українську стихію взагалі. Але тяжкі обставини викресували з неї і сили відпорні, енергію організаційну, і серед їх проявів особливо цікаве тут для нас явище — се демократизація тої офіційної колись, аристократичної культури, письменності, творчості, котрої історичним розвитком далі займемося.

Соціальний і політичний процес спускав все глибше на дно соціального ладу останки того державного, публічного українського життя, які ще заціліли. Він стинав його верхи і понижав на соціальній драбині все нижче те, що зоставалось. Творилась нова вища адміністрація, до котрої фактично не було доступу українським елементам, оскільки вони не хотіли ренегатствувати; старі ж уряди, які були їм приступні, тратили значення, сходили на ніщо. Так колись високий уряд воеводи в Галичині під польським урядуванням зійшов на маленьку, підрядну посаду при старості. На Поліссі ті різні, колись високі, двірські уряди, що по старій традиції рахувались за місцевими боярами і навіть тепер по черзі, «колейно», розділювались між ними з року на рік, фактично зійшли на малозначні аренди певних доходів чи маєтностей. Саме могутне колись боярство, задержавши стару назву, тратило дедалі свою економічну і соціальну позицію — супроти нової, привілейованої шляхетської верстви, так далеко, що ті елементи, котрим не вдалося втиснутись до шляхетських рядів, зійшли на становище військово-служебної верстви, небагато краще поставленої від селянства, так само як розмножена і збідніла українська шляхта Галичини і Поділля, яка не зріклася своєї народності.

Спускаючись на дно, сі останки колись владущої, просвіщеної верстви, що тримала в своїй опіці церкву і книжність, задержували традиційне прив'язання до них і несли се прив'язання з собою на спід соціального укладу.

З другого боку, ерархія, духовенство, інтелігентська, книжна верства взагалі, що зосталась без урядової опіки, під котрою виросла, навпаки, стрічала тепер з боку нових

офіціальних, владущих, не українських елементів тільки ворожнечу і репресії, мусила, за браком чогось видатнішого, всіма силами хапатись сих останків колишніх верхів та вишукувати суголосні, спочутливі елементи серед українських мас, серед нового міщанства, в багатших верствах селянства і в новій соціальной верстві, яка наростає в Східній Україні: в козацтві.

Процес всякання в народні маси православної церковності і книжності, що розпочався за українських державних часів, пішов тепер через се темпом прискореним. Заразом твориться поволі глибока зміна в самій національній психології і в характері національної культури. Її вирощували вищі верстви, що кермували соціальним і політичним життям: панували і держали владу. Тепер владущі верстви стали не українські, не православні, чужі культурою. Національна ідея і національна культура з атрибутів, належностей верстви владущої стали власністю, прапором, паладієм поневоленої і пониженої руської чи української народності. Се мусило відбитись на всім їх характері.

Коли ж у них знайшлась нова політична сила, в виді козацтва, що взяло на себе національне представництво з початком XVII в., а в середині XVII в. добилось влади і проводу в Східній Україні,— стала альтернатива, не дискутована теоретично, але відчута підсвідомо вповні ясно:

Чи національна українська реставрація і реконструкція її суверенності або автономності має йти в напрямі організації нової національної владущої верстви, котра б узяла в свою опіку національну ідею і національну культуру, зоставивши українські маси в становищі соціального поневолення, економічного експлуатування, і реставрована українська державність мала б піти за взірцями сучасних класових держав — відновляти в модерніших формах стару державність київську? Старшина козацька, разом з останками старої української аристократії (серед котрої ще тримались навіть деякі княжі роди) і дрібношляхетськими елементами (які мали охоту признати новий режим), відновивши старий союз з церковною ерархією та церковною і півцерковною інтелігенцією і міщанським патріціатом (що подекуди потрапив зав'язатись), мали стати владущою і єдиною державотворчою верствою. Народна українська маса мала б служити тільки її знярядом, як по інших сучасних державах з непережитим феодальним укладом. Се одна можливість.

Друга — рахуючися з пережитим історичним процесом і соціальною структурою української національності, належало шукати для неї інших державних форм, які б за-

безпечили їй суверенність чи автономність без соціального поневолення тих мас, які на собі винесли боротьбу за національне визволення і мали далі виносити.

На сім пункті тодішні українські верхи і низи розійшлися, і їх конфлікт, зручно використаний сусідами — ворогами української державності, знейтралізував змагання обох течій, підтявши могутній соціальний і національний рух та принісши замість відродження «Велику Руїну».

Як показали події останніх літ, неважаючи на велику ідеологічну працю, пророблену новим відродженням ХІХ в., вказане питання зісталось нерозв'язаним, і, очевидно, ся альтернатива буде вставати всякий раз, як український нарід здобуватиме (чи думатиме, що здобуває) змогу рішати про своє існування.

Головні моменти в розвої української словесності і цикли її традиції. Я надписав так сей розділ, тому що головні моменти в розвої української словесної творчості дуже часто — коли мова про старші часи — не полишили по собі відповідних слідів в перехованім матеріалі, і між його групами чи циклами часто зовсім бракує матеріалу, котрий повинен би відповідати певним моментам сього розвою, так як можемо їх виміркувати не тільки з перехованої літературної традиції, але також і з інших даних. Схема розвою, яку собі уявляємо, не всюди заступлена в системі літературного матеріалу.

З другого боку, певні цикли творчості дуже часто перетягаються понад тими граничними моментами, що означають зміни соціальних і культурних підстав. В літературі, як і в мистецтві, часто ще довго обробляються ті теми, і навіть найвишого вершка доходять напрями, котрих вихідні моменти пережились і відпали з упадком їх соціальної та економічної бази.

Всю традицію передісторичних часів, з-перед масового розселення, з тих причин приходитьсь трактувати здебільшого разом, тому що при нинішнім стані нашого матеріалу і наших студій ми однаково не потрапимо, я думаю, розділити її на хронологічні верстви. Мусимо шукати традиції останньої епохи перед розселенням і, по можності вилучаючи пізніші зміни та інкрустації, старатись відтворити образ словесної творчості сих часів, коли люди жили ще переживаннями родоплемінної доби — уже сильно розложеної, але не пережитої до решти: ще під сильними колективістичними повіями, в атмосфері чисто магічного світогляду. Подекуди вдасться при тім викрити останки й старійших верств, доволі виразно заховані в обряді чи іншим пережитку. На більше тим часом не претендуємо.